

MITSKI POMEN UPORABE VODE V POGREBNIH ŠEGAH

Mirjam Mencej

223

IZVLEČEK

V članku avtorica kritično obravnava dosedanje interpretacije šeg z vodo v okviru pogrebnih šeg in podaja svojo interpretacijo teh šeg pri Slovanih.

ABSTRACT

The author presents a critical review of past interpretations of customs involving water as part of burial customs and renders her own interpretation of these customs with the Slavs.

O tem, da so Slovani nekoč poznali mitsko predstavo o deželi mrtvih, ki naj bi ležala na drugi strani vode, po mnenju številnih preučevalcev slovanskega verovanja ni dvoma. Vprašanje je le, ali so to predstavo in obred pokopavanja oz. sežiganja v čolnu prevzeli od drugih ljudstev ali gre za avtentično slovansko predstavo. Večina znanstvenikov namreč meni, da so obred pokopavanja v čolnu Slovani prevzeli od Skandinavcev (O. Schrader, L. Niederle, A. Fischer, B. O. Unbegaun, Z. Váňa), in le redki, da gre za avtentični slovanski oz. že indoevropski obred (tako npr. Kotljarevskij, G. Krek). S. Trojanović in C. Clemen pa menita, da ta obred pač poznajo tako Slovani kot Skandinavci. Tudi glede mitske predstave o vodi - meji med svetovoma živih in mrtvih so mnenja deljena: L. Niederle npr. meni, da so Slovani to predstavo prevzeli od Grkov, A. Kotljarevskij in C. Clemen pa menita, da gre za slovansko in indoevropsko predstavo oz. za predstavo, ki je skupna tako Germanom kot Slovanom.

Glede na to, da je bil mit v svojem temelju trdno povezan z obredom, se zastavlja vprašanje, ali se to verovanje, ta mitska predstava o vodi, ki ločuje med seboj deželi mrtvih in živih, morda kaže tudi v pogrebnih šegah kot ostankih nekdanjih pogrebnih ritualov. Če bi bilo mogoče dokazati, da obstajajo sledovi te predstave tudi v pogrebnih šegah Slovanov, potem bi lahko z večjo gotovostjo trdili, da ne gre za izposojeno predstavo (in obred), pač pa za mit oz. mitsko predstavo in obred, ki sta bila nekoč del slovanske kulture.

Žal je zbranega gradiva o pogrebnih in sploh življenjskih šegah pri Slovencih zanemarljivo malo v primerjavi z zbranim gradivom o letnih šegah, tako da imamo na razpolago največ primerjalnega gradiva pri južnih Slovanih zlasti za Srbe. Pa vendar lahko ugotovimo, da voda (poleg ognja) predstavlja pri vseh južnih Slovanih enega

najpomembnejših elementov v pogrebnih šegah. Uporabo vode zasledujemo od trenutka smrti pa do trenutka, ko se izvrši pokop, in še celo kasneje - na pogrebščinah, ob obiskovanju grobov, skozi vse leto pa tudi v drugih šegah, povezanih s kultom mrtvih.

Uporaba vode se v pogrebnih šegah slovanskih pa tudi drugih narodov kaže na več načinov. Voda se izliva (v trenutku smrti, ko odnesejo mrtveca iz hiše, po pogrebu in kasneje na grobove, pred gostijo za umrle in ob drugih dejanjih za umrle), po(d)stavlja (pod mrtveca, ki leži na parah, na krsto ali grob, na mizo, tja, kjer je pokojnik ležal, pred vrata, na okno), voda se pije (med umiranjem, po smrti za umrlega), z njo se kropi (umirajočega, mrtveca, pogrebce, prostor, kjer je ležal mrtvec, in predmete, s katerimi je prišel v stik, grob) ter umiva (umirajočega, umrlega; ljudje, ki so z umrlim v stiku, si umivajo roke medtem, ko je umrl še doma, potem, ko se priveže krsto na drog, po pogrebu na grobu, v vodi, na katero naletijo pogrebci na poti domov, ali pa pred hišo; umiva se prostor, kjer je ležal umrl, in njegove stvari). Poleg tega pa ima voda določen pomen tudi v drugih, manj razširjenih šegah (npr. metanje zemlje z groba v vodo tedaj, ko gre pogrebna povorka prek vode, polivanje vode med plesom za mrtve, prehod pogrebne povorke prek vode itd.).

Vodi pripisujejo preučevalci pogrebnih šeg najrazličnejše pomene: najpogosteje ilustrativnega oz. pomen sredstva očiščenja pred nečistostjo, ki izvira iz mrtveca, včasih pa ima voda obrambni karakter - da se mrtvec ne bi vračal; nekateri spet menijo, naj bi bila namenjena odžeganju pokojnika, ki po nekaterih ljudskih verovanjih občuti žejo še po smrti, ali pa naj bi predstavljala mejo, prek katere duša umrlega ne more priti.

Voda kot element, ki se nenehoma pojavlja v pogrebnih šegah, je bila predmet nekaterih razprav tujih avtorjev, čeprav se večinoma niso omejili na preučevanje tovrstnih šeg le pri Slovanih. Tako pristopi kot ugotovitve znanstvenikov se med seboj zelo razlikujejo. Nekateri avtorji se v svojih razpravah sklicujejo le na eno ali nekaj oblik uporabe vode v pogrebnih šegah in pri tem izhajajo iz ene same razlage pomena vode, drugi (zlasti tisti avtorji, ki se ne ukvarjajo izrecno z vodo, ampak so šege z vodo obravnavali le kot del drugih pogrebnih šeg) upoštevajo sicer večino znanih šeg z vodo, a ne iščejo ene same razlage pomena vode - interpretirajo bolj odvisno od trenutka, v katerem pride do uporabe vode (izlivanje vode v trenutku smrti npr. razlagajo kot šego, ki je v zvezi z nečistostjo mrtveca, v trenutku, ko odnašajo mrtveca iz hiše, pa kot šego, ki ima obrambni karakter ipd.). Tako ostajajo razlage enih in drugih pravzaprav nepopolne.

Poglejmo si torej, kako so pomen vode skušali razlagati avtorji, ki so se lotili tega vprašanja!¹

Leta 1904 je O. SCHRADER napisal članek z naslovom Totenhochzeit, v katerem se je ukvarjal s postavljanjem posod z vodo (lutrophor) na grobove v Atiki. Glede na Demostenov govor (ki omenja nekega samskega umrlega, za katerega Demosten ve, da je umrl samski, prav zaradi lutrophore na njegovem grobu) ter glede na to, da igrajo lutrophore pomembno vlogo tudi v grških poročnih obredih, sklepa, da so bile lutrophore kot simbol atiškega zakona namenjene umrlim samcem oz. samskim ženskam, in sicer kot simbol za poročno kopel (Schrader, 1904: 6 - 7). Pomen postavljanja vode na grob je torej po Schraderjevi domnevi v simbolični poroki neporočenih. V nadaljevanju članka

¹ Na tem mestu upoštevam le tiste avtorje, ki so se ukvarjali izrecno z interpretiranjem pomena vode v pogrebnih šegah, ne pa tudi tistih, ki so pomen vode omenjali le mimogrede, med pisanjem o pogrebnih šegah na splošno.

najde potrditev za svojo hipotezo v litavsko-slovanskem svetu, in sicer v šegi navidezne poroke umrlih samskih fantov ali deklet. Prvo stopnjo oz. izvorno obliko te šege pa vidi v pošiljanju dekleta oz. žene v smrt ob smrti neporočenega gospodarja, kot je to opisal Ibn-Fadlan v svojem opisu domnevno ruskega pogreba (prim. Niederle, 1912: 377 - 379).

Leta 1908 je izšla obširna razprava P. SARTORIJA z naslovom *Das Wasser im Totengebrauche*, verjetno še danes najpopolnejša študija vseh šeg z vodo v celotnem pogrebnem ritusu. P. Sartori pomen vode v pogrebnih šegah vidi zlasti v njeni moči oz. sposobnosti, da odstranjuje slabo substanco, ki prihaja iz mrliča, in ima zato obrambno oz. varovalno funkcijo (varuje tako umirajočega oz. mrliča kot žive). Ti dve funkciji zasleduje v vseh načinih uporabe vode, ki se pojavljajo v pogrebnih šegah - od umivanja pa do izlivanja vode na grob in kasneje na gostijah za umrlim, pa tudi v primerih postavljanja vode pod posteljo, izlivanja vode na obraz umirajočega in kropljenja človeka pred nastopom smrti, umivanja trupla po smrti (Sartori, 1908: 345, 354). Po smrti naj bi imelo postavljanje vode poleg trupla v hiši zlasti varovalno vlogo, namenjeno mrtvecu (Sartori, 1908: 362), čeprav takoj nadaljuje z opombo, da stoji to mnenje o varovalni in obrambni moči vode očitno v nasprotju s šego, da je potrebno v trenutku smrti vso vodo, ki se je nahajala v hiši, izliti (Sartori, 1908: 362). Vendar se mu zdi vloga vode v šegah izlivanja drugačna: voda naj bi tu predstavljala le del hišnih zalog (kot mleko, kis, vino...), ki bi se jih bilo sicer prav tako potrebno ob smrti znebiti, pa jih zaradi "dragocenosti" raje le premešajo, potrkajo ipd., vodo pa, ki ni tako dragocena, pač izlijejo (Sartori, 1908: 363 - 364).

Svoja razmišljanja sklene P. Sartori v sklep, da je v temelju vseh dejanj z vodo misel na obrambo in odpor proti silam, ki so nevarne življenju, in tistim, ki izhajajo iz duše, hkrati pa ta misel postopoma prehaja v predstavo, da se s temi dejanji koristi mrtvemu (npr. za kopel, pitje) - darovanje mrtvim pa kasneje pogosto preide v nudenje živim, zlasti revežem (Sartori, 1908: 376 - 377).

Tri leta kasneje, leta 1911, je E. SAMTER objavil krajšo razpravo z zgovornim naslovom *Feuer und Wasser als Hindernis für die Geister*. Voda naj bi po njegovem mnenju predstavljala oviro, ki je duša ne more prekoračiti, zato se z njo duši tudi preprečuje vrnitev. E. Samter omenja mnoge primere, ki naj bi potrjevali njegovo mnenje: od primerov, ko pogrebni sprevod ne sme na pokopališče prek vode, da duša ne bi ostala zadaj, pa do primera iz Lužic, ko morajo pogrebci s pogreba grede vedno prek tekoče vode, da duša ne bi mogla za njimi. Na enak način razlaga tudi šego izlivanja vode za truplom in izlivanja vode, ko gre žalni sprevod mimo hiše ter nekatere druge, ki pa niso s slovanskega območja.

Uporabi vode v kultu mrtvih pri Srbih je posvetil daljšo razpravo z naslovom *Puštanje vode o velikom četvrtku srbski znanstvenik V. ČAJKANOVIC*. V tej razpravi se sicer izrecno ukvarja s šego izlivanja vode za mrtve na veliki četrtek, vendar pa v njej omenja tudi izlivanje vode in druge vrste uporabe vode med pogrebnimi rituali ter jih utemeljuje na enak način kot šego izlivanja vode na veliki četrtek.

Ker je v celotnem poteku šege izlivanja vode prek kamenčkov ("belutkov") na reki ali pred hišo, namenjene mrtvim na veliki četrtek, najpomembnejši del obreda prav izlivanje vode, začne V. Čajkanović z razlago tega dela obreda: v spodnjem svetu naj bi po splošnem verovanju tako pri semitskih kot pri indoevropskih narodih vladala večna žeja, zato naj bi bila največja skrb v kultu mrtvih namenjena temu, da se mrtvim pravočasno in v zadovoljivi količini preskrbi vode (Čajkanović, 1924: 57). Da bi podkrepil svojo trditev, navaja mnoge primere tega verovanja v svetovnih mitologijah, nato pa navaja

še dokaze za to verovanje pri Srbih. Zatem nadaljuje: "Zbog toga (ker je mrtvi žejen - op. M.M.) rodbina umrlog nosi po saborima vodu i nudi prisutne, i to čini sve dok se ne navrši godina (...); to se naročito radi o Velim Pokladama (...), a za prvih četrdeset dana² mora se, svakoga dana, nositi voda u četrdeset kuća (...). Za mrtvacem ponese se, od kuće, sud s vodom (...); na mestu gde je ležao mrtvac ostavi se sud s vodom i vinom (...), ili se razbije tikva s vodom (...); sličan običaj postoji i u Sarajevu (...) na daci, posle večere, prospe se malo vode ispod stola (...)." V isto skupino šeg, katerih namen je mrtvemu zagotoviti vodo, uvršča V. Čajkanović še gradnjo vodnjakov za dušo kot "zadužbino" (Čajkanović, 1924: 58-59).

Voda je bila, kot pravi V. Čajkanović, pokojniku lahko poslana na različne načine. Včasih so jo postavili na mesto, kjer je izdihnil, pod mizo med gostijo za umrlim, na njegov grob, a najpogosteje so jo Srbi dajali drugim, v resnici pa so jo namenili umrlemu³ (Čajkanović, 1924: 59-60). Namen raznovrstnih šeg z vodo v pogrebnem kultu je po Čajkanovičevem mnenju, v nasprotju s Samterjevim, torej zagotavljanje vode pokojniku oz. njegovi duši zaradi žeje, ki naj bi jo ta občutila po smrti.

Avtor, ki je prav tako obširneje obravnaval prav uporabo vode v pogrebnih šegah, natančneje izlivanje vode na grob, je tudi E. GASPARINI. O tem je pisal v svoji razpravi z naslovom *I riti dell'acqua* (E. Gasparini, 1951 - 1952, 1 - 25). V tej obširni razpravi z množico primerov z vsega sveta gre še dlje od Čajkanovića - pride do sklepa, da je izlivanje vode na grob, največkrat utemeljevano s preprečitvijo suše, klicanjem dežja ali žejo pokojnika, ki mu je potrebno zagotoviti vodo, v svojem bistvu namenjeno čimprejšnjemu razkroju trupla in s tem dokončni osvoboditvi duše od telesa, hkrati pa preprečuje mrtvecu, da bi s seboj na drugi svet potegnil še golo (Gasparini, 1951 - 52: 14).

Neupoštevanje vseh oblik uporabe vode v pogrebnih šegah oziroma ločeno (in različno) interpretiranje ene in iste pojavnne oblike uporabe vode v različnih trenutkih pogrebnih šeg, ne da bi se vsaj upoštevala ista pojavnna oblika v drugem trenutku, sta verjetno glavni pomanjkljivosti vseh teh razprav. To je zlasti pomembno zato, ker se ena in ista šega z vodo, podkrepjena z isto ljudsko razlago, pojavlja v različnih krajih ob različnih trenutkih šeg ob smrti. Tako npr. ljudje razlagajo izlivanje vode enako v trenutku smrti, v trenutku odnašanja mrtveca iz hiše in v trenutku, ko vodonosec sreča pogrebno povorko. Hkrati pa se ob istem času pojavljajo tudi različne šege z vodo, ki jih ljudstvo razlaga enako. Tako v južni Srbiji grobove 40 dni po pokopu ali prelivajo z vodo ali pa nanje nastavijo vodo; medtem ko se v nekem kraju na primer kropi, se v drugem izliva vodo, v nekem kraju se izliva vodo v trenutku smrti, v drugem pa šele, ko odnašajo mrtveca iz hiše ipd.

Seveda je vprašanje, ali je vse šege z vodo znotraj celotnega sklopa pogrebnih šeg sploh mogoče spraviti na isti imenovalec. Pojavlja se namreč vrsta težav. Najprej so različni načini uporabe vode v pogrebnih šegah. Verjetno je iz poskusa interpretacije pomena vode v teh šegah potrebno izvzeti umivanje in kropljenje - prvo kot nekakšno splošno šego, ki ima že v temelju verjetno lustrativni pomen, drugo pa kot šego, ki je najverjetneje nastopila šele s krščanstvom. Zatem je različen čas, ko se pojavlja ista šega z vodo. Hkrati so lahko povsem različne tudi ljudske razlage za isto šego. Celó če primerjamo med seboj

² Pri vseh Slovanih vlada prepričanje, da duša še ostaja prisotna štirideset dni po smrti.

³ Omenim naj, da navade, da se voda deli za mrtvega, nisem zasledila pri nobenem drugem slovanskem ljudstvu, zato ta šega najverjetneje ni praslovanska, pač pa kvečjemu kasnejši ali tuji produkt.

različne razlage za šege z vodo, ki jih najdemo pri vseh Slovanih, in eliminiramo tiste, ki se pojavljajo zgolj lokalno, še vedno ne moremo zožiti vseh teh razlag zgolj na eno, ki bi se pojavljala edina na vsem teritoriju Slovanov, oz. bi se pojavljala najpogostejše, ampak ostajata vedno vsaj dve razlagi, ki se na tem območju pojavljata enakovredno.

O. Schrader se je torej omejil zgolj na eno vrsto šeg z vodo in je zato tudi njegova razlaga te šege seveda enoznačna: preučeval je le postavljanje vode na grobove ter na podlagi tega sklepal, da postavitve posode z vodo na grob zagotavlja zakonski status samskim mrtvecem.

Toda oglejmo si razpravo O. Schraderja temeljiteje. Šega postavljanja vode na grobove v Atiki naj bi bila nadaljevanje šege pošiljanja žena v smrt ob smrti neporočenega gospodarja oz. kasneje navidezne poroke samskih fantov in deklet, šege torej, ki jo Schrader najde v balto - slovanskem svetu. Toda če primerjamo to šego z gradivom, ki smo ga našli pri južnih pa tudi vzhodnih in zahodnih Slovanih, lahko vidimo, da je postavljanje posod z vodo na grob pri južnih Slovanih zelo razširjeno, pa vendar nikjer ne zasledimo podatka, da bi vodo prilagali izrecno na grobove samskih moških in žensk - čeprav je tudi pri južnih Slovanih zelo razširjena poroka samcev po smrti.⁴ Tako lahko domnevamo, da prilaganje vode na grob nima neposredne zveze z neporočenimi umrlimi oz. s simbolično poroko le-teh. Dejstvo, da se najstarejše pogrebne šege dlje ohranjajo pri pogrebi tako imenovanih nečistih mrtvecev (prim. Sedakova, 1983: 246 - 247), bi lahko pojasnevalo, zakaj se je prilaganje posod z vodo v Grčiji dlje ohranilo pri neporočenih. Neporočeni so namreč prav tako kot samomorilci, prezgodaj umrli itd. t.i. "nečisti mrtveci", ki nimajo miru na onem svetu: "In Podolien besteht die Überzeugung, daß die Toten ohne Gattin in jener Welt keine Stätte haben; deswegen trägt die Bestattung eines Burschen die Bezeichnung der Hochzeit (...) und wird nach Art einer Hochzeit begangen: Man verwendet Blumen, Kränze und Tücher." (o tem ruskem verovanju poroča A. Kotljarevskij, navedeno po: O. Schrader, 1904: 14)

227

Zelo mogoče je namreč, da tudi v Grčiji prvotno posode z vodo niso bile namenjene le neporočenim. Predstopnja lutrophor, kot pravi O. Schrader, so bile namreč hidrije, ki so jih polagali ljudje neposredno v grob (Schrader, 1904: 10 - 11).

Vendar glede na to, da so hidrije starejšega datuma in da O. Schrader ne podaja dokazov za to, da so bile priložene le v grobove samcev, ni mogoče z gotovostjo trditi, da niso bile priložene tudi v druge grobove in da niso morda lutrophore na grobovih samcev le ostanek nekdanj širše izvajanega pogrebnega rituala. Kot pravi sam O. Schrader, ni nobenega neposrednega dokaza za to, da bi hidrije našli le v grobovih samskih umrlih, čeprav je sam o tem trdno prepričan (Schrader, 1904: 11).

Tako se moramo torej ustaviti na točki, kjer Schraderjevo izvajanje ni več zanesljivo - postavljanje vode v grob namreč ni več nujno povezano s poročnim obredom, ampak gre morda le za šego, ki se je prvotno prakticirala na grobovih vseh umrlih in se je šele sčasoma omejila le na grobove samcev ter se navidezno prekrila s šego poročanja neporočenih, pa naj so poročali samske umrle zaradi želje po dobrobiti mrtvega (Schrader, 1904: 31) ali pa zaradi strahu pred njihovim vračanjem.

V. Čajkanović, nasprotno, zagovarja mnenje, da je voda, tudi na grobu, namenjena

⁴ O. Schrader se namreč v svoji primerjavi sklicuje le na gradivo, ki ga je našel pri P. V. Šejnu in A. Kotljarevskem, ne upošteva pa gradiva južnih Slovanov in tako ne pozna mnogih takih šeg na tem območju.

pokojniku, ki še po smrti občuti enako potrebo po vodi kot za časa življenja. Poglejmo si, kaj pravi v nadaljevanju svoje razprave:

"Duša pokojnikova obilazi mesta, na kojima je pokojnik boravio, i nalazi se u neposrednoj blizini živih samo dotle dok se pokojnikovo telo ne raspadne (odnosno kod Slovena koji su spaljivali svoje mrtve, dok se telo ne spali) (...), a to je - po očividnom verovanju naših predaka - samo za vreme od godinu dana posle smrti: dokaz za to je što se daće, dakle neposredne i personalne žrtve izvesnom pokojniku, daju samo u raznim danima u roku od prve godine (...), a posle ne. Posle toga roka duša nije više dostižna - ona sada odlazi dalje, u opšte carstvo mrtvih (...), negde na zapadu, ili s onu stranu mora, ili već kud bilo - glavno je, da nije više u našem domašaju." (Čajkanović, 1924: 69)

228 Tukaj pride v Čajkanovičevi razlagi do paradoksa: znano je, da po ljudskem verovanju duša res še nekaj časa ostaja v okolici ljudi, da še ni povsem na onem svetu (na to kažejo mnoge šege po smrti, namenjene mrtvim). Prvi rok, ko naj bi duša dokončno zapustila domače oz. kraje, kjer je bivala za časa življenja, in odšla na drugi svet, je, če sklepamo po številu in obsežnosti pogrebnih šeg pri južnih Slovanih, štirideset dni po smrti (to je znano tudi pri drugih Slovanih - primerjaj Sedakova, 1983: 248; Gasparini, 1951 - 52: 14 - 17; Unbegaun, 1948: 439), skrajni rok pa navadno leto dni po smrti, ko se priredi še zadnje poduše za umrlim. Tako bi duša prišla po ljudskem verovanju na oni svet, kjer naj bi po Čajkanovičevi interpretaciji vladala žeja, šele po teh štiridesetih dneh oz. enem letu od smrti. Toda če pogledamo pogrebne šege, povezane z vodo, lahko ugotovimo, da v glavnem prenehajo prav štirideseti dan po smrti, dokončno pa na obletnico smrti (če seveda ne upoštevamo šeg ob dnevu mrtvih) - prav tedaj torej, ko naj bi duša prišla na drugi svet. Kajti V. Čajkanović ne govori o tem, da bi bila duša žejna na svoji poti v onstranstvo, pač pa da vlada žeja na drugem svetu. Tudi primeri iz svetovnih mitologij, ki jih navaja, dokazujejo, da Čajkanović resnično govori o žeji mrtvecev na onem svetu (glej primere v: Čajkanović, 1924: 57-58). Če bi njegova hipoteza držala, bi se morale tovrstne šege začeti prav na štiridesetdnevnicu oz. na obletnico smrti, ko bi duša umrlega prispela na drugi svet. To pa se ne zgodi, oz. se zgodi, kot rečeno, prav obratno: takrat vse šege v zvezi z vodo prenehajo.

Z eno samo razlago - vode kot prepreke za duhove - tudi E. Samter interpretira nekaj različnih šeg z vodo. Toda v prid svoji domnevi Samter pravzaprav ne podaja ničesar - deloma se sicer sklicuje na ljudske razlage, vendar pa pogosto navaja tudi ljudske razlage nekaterih šeg z vodo, ki bi jih bilo mogoče vreči v ta ali oni koš interpretacij. Sicer pa Samterjeva razprava ne prinaša kaj bistveno novega - tudi mnoge primere povzema po razpravi P. Sartorija.

Tako kot vsi avtorji do sedaj tudi E. Gasparini v svoji razpravi upošteva samo določen del šeg z vodo v pogrebnih šegah - z njegovo interpretacijo (uporabe vode z namenom, da bi se truplo čimprej razkrojilo) bi bilo mogoče uspešno razložiti le tisti droben delec šeg z vodo v pogrebnih šegah, ki zajema izlivanje vode na grob ter pokopavanje ob vodi oz. kopanje vodnjakov ob grobovih.⁵ Omenja sicer še postavljanje vode na grob, na okno ali pod pare zaradi domnevne žeje mrtveca (ki naj bi bila ena novejših stopenj vere v to, da izlivanje vode na grob pomaga pri razkroju trupla), vendar pa ne omenja mnogih drugih, ki se pojavljajo znotraj pogrebnih šeg.

⁵ Šega kopanja vodnjakov je znana le pri južnih Slovanih, in sicer samo pri Srbih, in najverjetneje kaže islamski vpliv.

E. Gasparini sicer v nadaljevanju razširi pomen vode še na lustrativno sredstvo (Gasparini, 1951 - 52: 20), toda čeprav razširja pomen vode kot tistega sredstva, ki osvobaja mrtvega in s tem žive od mrtvega, na sredstvo očiščenja od stika z mrtvim, ostaja nejasno, katere šege z vodo v pogrebnih šegah utemeljuje z lustracijo, kakšen je pomen izlivanja vode v trenutku smrti, ko mrtveca odnašajo iz hiše, ko gre pogrebna povorka mimo hiše, pa postavljanja vode pod pare itd. E. Gasparini na to ne daje odgovora - upošteva prvenstveno le tiste šege z vodo, ki bi lahko potrjevale njegovo hipotezo, da je prvotni smisel prelivanja (zlasti grobov) z vodo čimprejšnji razkroj trupla, drugih pa ne omenja.

Poleg tega je *conditio sine qua non* Gasparinijeve utemeljitve šege izlivanja vode pokopavanje in ne sežiganje mrtvecev, kajti vsa ta dejanja bi bila brez smisla, če bi bilo truplo že sežgano. Vprašanje, ali so stari Slovani mrtvece pokopavali ali jih upepeljevali, sicer verjetno ne bo nikdar docela pojasnjeno, vendar pa se večina preučevalcev nagiba k mnenju, da je bila prvotna oblika sežig in šele kasnejša pokop (prim. Niederle, 1912: 12; Unbegaun, 1948: 438; Mansikka, 1922; Dostal, 1966: 12; Váňa, 1990: 136 - 137), ki naj bi prevladal v 10., 11. stoletju. Novejša arheološka odkritja sicer kažejo, da so ostanki žganega pokopa le redki in da je pokopavanje vsaj pri južnih Slovanih že zelo zgodaj prevladalo, malo kasneje pa tudi pri zahodnih in najkasneje pri vzhodnih Slovanih, ne le zaradi vpliva krščanstva, pač pa vsaj pri južnih Slovanih že prej, ob stiku z ljudstvi, ki so poznala to obliko pogreba.⁶ Toda glede na to, da je šega izlivanja vode na grob znana pri vseh Slovanih, so jo morali Slovani poznati še pred razselitvijo, tedaj torej, ko so predvidoma še prakticirali sežig.

Sartorijevo razpravo o pomenu vode v pogrebnih šegah moramo ločiti od drugih do sedaj omenjenih razprav zaradi tega, ker se teme ne loteva z enega zornega kota oz. ne podaja ene same interpretacije za šege z vodo, pač pa upošteva pri svoji interpretaciji deloma tudi čas pojavljanja določene šege. Res v njegovi razpravi prevladuje pomen vode kot snovi, ki ne odstranjuje le nesnage, ampak tudi zlo substanco, substanco, ki prinaša nevarnost, oz. kar dušo, vendar hkrati na več mestih (zlasti ko razlaga postavljanje vode ob truplo ali izlivanje vode za truplom) poudarja tudi varovalni in obrambni značaj vode (ki naj varuje npr. mrtve ali pa žive pred nevarnostmi, ki izhajajo iz duše, telesa umrlega ali pred smrtnimi silami; varuje naj žive pred vračanjem umrle duše ipd.). Ob izlivanju vode iz hiše ob smrti, ki je, kot tudi sam izrecno pravi, v nasprotju z njegovo trditvijo o varovalni oz. obrambni funkciji vode, pa vodi preprosto pripiše drugačen pomen - tu naj bi voda predstavljala del "okuženih" hišnih zalog, ki se jih je potrebno znebiti.

Toda ni gotovo, ali je vodi res mogoče pripisovati različne funkcije, kajti zdi se, da je pomen vode v pogrebnih šegah pravzaprav enoten, da so vse oblike uporabe vode v pogrebnih šegah med seboj organsko povezane.

Voda predstavlja brez dvoma element, ki se v pogrebnih šegah najpogosteje pojavlja in ima v ljudskem verovanju izjemen pomen. Vprašanje, ki se zastavlja, je, ali se je morda v pogrebnih šegah, v katerih se uporablja voda in so ohranjene še danes ali pa o njih beremo v starejših zapisih, ohranila predstava o vodi kot ločnici, ki deli svet mrtvih in svet živih med seboj, ali je torej mogoče iskati zvezo med mitsko predstavo in šegami kot ostanki nekdanjih obredov. Resda je obred, ki je najbolj neposredno povezan s to mitsko predstavo, pokop ali sežig v ladji, čolnu ipd., vendar pa je bila ta oblika pogreba brez dvoma že zelo zgodaj izkoreninjena. Tako bi bilo morda potrebno preveriti, ali neskrivajo

⁶ Za podatek se najlepše zahvaljujem g. A. Pleterskemu.

šege z vodo v pogrebnih šegah v sebi ostanka nekega globljega pomena - takega, kot ga je imela voda v mitski predstavi, ki je bila s pogrebnimi obredi organsko povezana. Če te zveze ne bi bilo mogoče zaslediti, potem bi bil to lahko razlog več za domnevo, da so predstavo o prehodu prek vode na drugi svet Slovani resnično prevzeli od drugod, saj bi to pomenilo, da tak pomen vode ni organsko, globlje povezan s celotno strukturo slovanskih pogrebnih ritualov. In nasprotno, če bi uspeli v pogrebnih šegah Slovanov najti sledove, ki bi kazali na pomen vode, skladen s prvotno mitsko predstavo, potem bi bi bil to lahko dokaz več za trditev, da gre pri tem mitu resnično za (tudi) slovanski mit.

Če si najprej ogledamo šego izlivanja vode v pogrebnih šegah, lahko vidimo, da si jo mnogi avtorji razlagajo na različne načine - pač odvisno od tega, kdaj se šega pojavlja. Medtem ko je za šego izlivanja vode v trenutku smrti nekako splošno sprejeto mnenje, da je ta v zvezi z nečistočo mrtveca, se za šego izlivanja ob odnašanju trupla iz hiše pojavljata dve drugačni interpretaciji - gre za izganjanje duše umrlega iz hiše ali pa za pošiljanje vode umrlemu na oni svet. Postavlja se vprašanje, ali gre torej za dve, v svojem izvoru povsem ločeni šegi: za izlivanje v trenutku smrti in izlivanje v trenutku odnašanja mrtveca iz hiše, ali pa ima ta šega, čeprav ob različnih trenutkih, v svojem bistvu isti izvor oz. namen. Kajti če gre za različne šege, potem bi bilo mogoče tudi šege izlivanja vode v trenutku polaganja mrtveca v rakev, ob mimohodu pogrebne povorke oz. ob srečanju z vodonoscem ter pri šegi izlivanja vode po pogrebu iz vseh hiš v vasi interpretirati kot šege, ki v svojem temelju nimajo ničesar skupnega.

Toda če pogledamo ljudske interpretacije te šege, lahko ugotovimo, da se ene in iste razlage pojavljajo ob različnih trenutkih v pogrebnih šegah. Mnenje, da se voda izliva zato, da se v njej ne bi naselila duša umrlega, se npr. pojavlja tako ob izlivanju v trenutku smrti kot takrat, ko gre pogrebna povorka mimo hiše. Mnenje, da je vodo potrebno izliti, ker si je v tej vodi smrt oprala roke, nož ipd., se pojavlja tako v trenutku smrti kot ob odnašanju mrtveca iz hiše in tudi takrat, ko gre mimo hiše pogrebna povorka ali jo sreča vodonosec. Mnenje, da si v tej vodi angel smrti opere nož ipd., so informatorji podali tako ob razlagi šege izlivanja vode v trenutku smrti kot ob razlagi šege izlivanja vode, ko gre mimo hiše pogrebna povorka. Da se mrtvi ne bi vračal, izlivajo vodo v Koprivnici na Hrvaškem takrat, ko iz hiše odnašajo mrtveca, v Vlasini pa takrat, ko polagajo mrtveca v krsto. Prav tako se mnenje, da je treba vodo izliti zato, ker je "zamrla", pojavlja tako ob izlivanju vode v trenutku smrti kot ob odnašanju mrtveca iz hiše.

Zdi se torej, da ljudstvo ne loči prav dobro med vsemi temi šegami. Zdi se, da gre pravzaprav za eno in isto šego, ki se je na različnih krajih, pa tudi v istem kraju, prenesla na različne trenutke ali pa celo na več trenutkov v pogrebnih šegah (ponekod npr. izlivajo vodo tako v trenutku smrti kot takrat, ko odnesejo mrtveca itd.) in je zato nujno upoštevati vse načine uporabe vode v času pogrebnih šeg kot aspekte ene in iste šege. Tako bi bilo v poskusu interpretacij najprej nujno upoštevati vse te primere ter preveriti, če morda med njimi ni kakih paralel. Šele tedaj bi bilo mogoče ugotoviti, kaj leži v temelju šeg, pri katerih se uporablja voda na tak ali drugačen način.

Če poskušamo ugotoviti, kakšen je pomen vode v vseh teh šegah, se moramo spomniti na množico primerov, ko se voda izlije iz hiše v trenutku smrti ali pa takrat, ko gre mimo hiše pogrebna povorka oz. pogrebno povorko sreča vodonosec - ena od ljudskih razlag pravi takole:

"U kući pokojnika prosipala se sva voda koja se zatekla, kao i u susednim i inim kućama pored kojih je prolazila pogrebna povorka. Ako bi povorka sreća nekoga sa punim

sudovima, voda se i tada morala prosuti. Sve se to činilo da se duša pokojnika ne nastani u vodi, jer se mislilo da ona rado boravi u njoj..." (Zečević, 1982: 10)

"U nekim selima se u cijelom selu prolijeva voda koja se zatekla natočena u posudama u času smrti, a ponegdje se to radi samo u onim kućama iz kojih je umrla.... Narod to (med drugim - op. M.M.) objašnava potrebom da se spriječi preseljenje duše umrlog u vodu." (Đaković, 1985: 82)

Podobno verovanje zasledimo ob izlivanju vode v trenutku smrti pri Vlahih v Krajini in Ključu (čeprav tudi tu res ni povsem jasno, od kod Zečeviću ta podatek) - vodo izlijejo, ker naj bi bila v njej duša pokojnika:

"Verovalo se da se duša pokojnika nalazi u njoj. Zato se voda prosipala ne samo u ožalošćenoj kući, već i iz svih onih kuća pored kojih bi prošla pogrebna povorka. Vodu iz sudova bi prosipali i oni koji bi sa punim sudovima sreli povorku." (Zečević, 1968: 53)

Zdi se torej, da ima voda po ljudskem verovanju pogosto vlogo tistega elementa, tistega kraja, v katerem se duša rada in najlaže naseli po smrti. Duša, kot že rečeno, po ljudskem verovanju namreč ne odide takoj na drugi svet, pač pa še nekaj časa (od 40 dni do enega leta) ostaja v bližini kraja, kjer je človek živel pred smrtjo.

To verovanje poznajo tudi zahodni Slovani: Hastings poroča, da je na Poljskem najbolj razširjena razlaga šege izlivanja vode v trenutku smrti tista, ki pravi, da je treba preprečiti, da bi se duša pogreznila v vodo: "Zwyczaj bardzo rozpowszechniony najczęsciej objaśnia się tem, że należy przeskodzić zanurzeniu się duszy w wodzie." (Fischer, 1921: 133)

Da je to verovanje razširjeno tudi pri vzhodnih Slovanih, dokazuje pričevanje o. Dimitrija Bulgakovskega iz Pinska v Polesju, ki je material zbiral v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Pravi, da se po tamkajšnjem verovanju duša po smrti pogrezne oz. potopi ali, kot pravijo, "splakne" v vodi, ki se nahaja v sobi, in jo s tem oskruni. Če se napiješ te vode, boš kmalu umrl. Zato pred smrtjo bolnika domači izlijejo vodo na dvorišče in posode, v katerih je bila voda, prevrnejo in obrnejo z dnom navzgor (Tolstoj, 1990: 121)

Zanimivo je, da celo v Švici takoj po smrti izlijejo vso vodo, ki je bila v hiši, kajti "des Verstorbenen Seele ist darüber gekommen." (Sartori, 1908: 362)

V Romuniji pokrijejo posode z vodo, ker bi sicer duša, "die einen ausgesprochenen Hang zum Wasser hat", lahko padla v vodo in se utopila (Sartori, 1908: 363). Iz istega razloga izlijejo vodo v Franciji (Sartori, 1908: 363).

Pogosto govorijo ljudske razlage tudi o tem, da duša prihaja pit vodo ali pa se okopat v vodi, ki jo ljudje v ta namen postavijo pod pare, na grob, na okno ali v sobo, kjer je ležal umrl. To verovanje je splošno razširjeno ne le pri južnih, ampak pri vseh Slovanih.

Tudi v Mecklenburgu in Altmünnstru nastavijo poleg postelje oz. pred okno še pred smrtjo posodo z vodo, da bi se duša lahko umila in očistila, preden bi stopila pred boga (Sartori, 1908: 353), ruski kmetje na okensko polico postavijo posodo z vodo, da bi se duša okrepčala pred potjo na drugi svet, ruski Laponci takoj po smrti postavijo vodo, da bi se duša v njej lahko okopala (Sartori, 1908: 362), v Belgiji gre duša skozi posode z vodo, da bi se očistila, preden bi zapustila zemljo (Sartori, 1908: 363) ipd.

V nekaterih ruskih mestih obesijo na okno brisačo ali cunjo, ki jo po 40 dneh vržejo v vodo, reko ali jezero, zato da bi se duša umrlega, ki se umije vsakokrat, ko pride domov, imela s čim obrisati (Šejn, 1900: 794).

Zanimiva je tudi šega iz Mengša oz. Trzina, kjer "če mrlič leži doma, pravijo, da je

treba rjuhe od "par" takoj zmočiti (!) in obesiti, da duša pokojnika ne trpi." (Stražar, 1993: 158)

Predstave o tem, da se duša po smrti lahko naseli v vodi ali pa se prihaja kopat vanjo oz. jo pit, so pri Slovanih tako splošno razširjene, da bi bilo nemogoče z gotovostjo trditi, katera je tista "prvotna", najbolj razširjena razlaga za nastavljanje oz. izlivanje vode. Toda če bi iskali skupni imenovalac vseh teh razlag, lahko ugotovimo, da vse razlage na tak ali drugačen način kažejo na privlačnost vode za dušo pravkar umrlega - voda je v vseh primerih tisti element, v katerem se zadržuje duša po smrti navadno vsaj še 40 dni, dokler še "blodi" po tem svetu.

232

To misel sicer omenja mimogrede v opombi k svoji razpravi *Das Wasser im Totengebrauche* iz leta 1908 že P. Sartori, ki pa v nadaljevanju išče zvezo v obračanju ogledal oz. veri, da se duša, ki se vidi v ogledalu (prvotno vodi), priveže na ta kraj, kar jo ovira, da bi odšla (Sartori: 1908, opomba št. 1, 363 - 364).

Zelo blizu našim mislim je tudi mnenje Y. Verdier, ki ima mrtvaško vodo za "Verkehrsmittel der Seele", vendar pa naj bi se po njenem mnenju vodo pokrivalo zato, da bi duša ne "zašla" vanjo. S tem po eni strani potrjuje privlačnost, ki jo ima voda za dušo, hkrati pa pojmuje vstop duše v vodo za njeno "zmoto": "Damit sich die Seele nicht verirren soll, muss man, nach französischer Sitte, im Zimmer des Toten alle Wasserflächen und alle wasserähnlichen Flächen (Fenster, Spiegel, Fernseher usw.) zudecken." (Verdier, *Tvätterskan, sömmerskan, kokerskan*, Stockholm 1981, 113 - 171; navedeno po: Wolf - Knuts, 1988: 142)

Duša po ljudskem verovanju torej prihaja in se naseljuje v vodo, s tem pa to vodo seveda tudi "okuži", zaznamuje s svojo "smrtonosno" prisotnostjo. Od tod izhajajo tudi tabuji, povezani s to vodo (ne sme se je piti, izliti se jo mora na točno določeno mesto): "Ako se, na primer, pomenuti tabui odnose na neki živi ili neživi objekt (na neko biće ili stvar), podrazumeva se da u takvom objektu prebiva duša umrlog ili je na neki drugi način povezana s njim." (Bandić, 1983: 41) Zdaj postanejo torej bolj jasne pogoste interpretacije, češ da se voda izliva zato, ker je "obamrla", "zamrla" (prim. Vlahović, 1972: 44; Đaković, 1955: 12; Filipović, 1949: 177), ker je "nezdrava" (Semiza, 1901: 185; Đorđević, 1939: 265), ker je "nečista" in bi škodovala tistemu, ki bi jo uporabil (Kajmaković, 1966: 355), oz. bi se tisti, ki bi jo pil, onesvestil (Drobnjaković, 1960: 160; Schneeweis, 1935: 123; Vlahović, 1972: 44).

Tudi razlage oz. verovanja, da si je v vodi smrt oprala svoj nož, koso, roke ipd. (Vlahović, 1972: 44; Đaković, 1955: 12; Orel, 1944: 305; Zečević, 1968: 53), da si je v njej umil roke "hazreti Azrail", potem ko je izdrl dušo iz telesa (Kajmaković, 1966: 355), so lahko le nadaljevanje te iste prvotne razlage.

Prvotno verovanje, da se duša po smrti naseli v vodo, se je pač sčasoma ali zreduciralo le na posledico tega bivanja (nečistost, nevarnost za pitje itd.) ali pa prevzelo krščanski značaj (kjer se pojavlja angel smrti ali pa smrt, ki nastopa s koso v roki in je antropomorfizirana). Verovanja o nečistosti vode zaradi stika z umrlim so, kot se zdi, torej sekundarna, čeprav večina piscev interpretira izlivanje vode prav kot posledico vere v nečistost mrtveca in vsega, kar je bilo z njim v stiku (npr. Drobnjaković, 1960: 160; Schneeweis, 1953: 123).

Iz vere, da se v vodi naseli duša umrlega, lahko izhajajo tudi šege, ki jim tako ljudstvo kot avtorji navadno pripisujejo obrambni značaj ("da se pokojnik ne bi vračal"), to je zlasti izlivanje vode, medtem ko polagajo mrtveca v rakev oz. ga odnašajo iz hiše. V

tem dejanju vidi P. Sartori obrambno moč vode (Sartori, 1908: 364), E. Samter in A. Fischer pa uporabo vode v takih primerih razlagata (oz. se sklicujeta na ljudske razlage) kot sredstvo, ki predstavlja za dušo umrlega prepreko, ki je ta ne more prekoračiti. Zato naj bi se z izlivanjem vode za truplom in drugimi šegami duši pravzaprav preprečevalo vrnitev (Samter, 1911: 86-87; Fischer, 1921: 255). Toda prav primer iz Mazurije, ki ga Samter navaja, deloma zanika to trditev. Tam namreč izlivajo vodo "mit welchem die Leiche abgewaschen ist" - to pa pomeni, da izlivajo vodo, ki je vsaj "nečista" (vera v nečistost trupla je tako splošno razširjena, da o tem skoraj ni dvoma), če že v njej ni duše pokojnika. Voda pa, ki se je tako rekoč še drži nečistoča pokojnika, bi le težko predstavljala prepreko pred njegovo vrnitvijo. Bolj verjetna se zdi misel, da se je treba nečiste vode oz. vode, v katero se je ali pa bi se po verovanjih sodeč lahko naselila duša umrlega (navadno to ni voda, s katero so umivali pokojnika), znebiti. Tako lahko razlage ob izlivanju vode za umrlim, ko ga odnašajo iz hiše, kot so "da se pokojnik ne bi povratil i povampirio" (Vlasina) (Knežević, 1957: 587), "da se mrtvac ne bi povratil u kuću" (Koprivnica) (Horvat, 1896: 207) idr. gledamo tudi v tej luči. Pojavljajo se seveda tudi spet enake razlage kot prej (da bi si smrt oprala svoj nož, ker je voda "zamrla"). Tudi izlivanje vode na krsto na Poljskem bi le težko potrjevalo Samterjevo trditev. Prej bi spet lahko verjeli, da se hočejo na tak način ljudje znebiti vode, v kateri je ali pa se vanjo še lahko naseli duša pokojnika, toliko bolj, ker zlijejo vodo prav v krsto - tja torej, kjer že leži pokojnikovo truplo (Fischer, 1921: 256). V vseh teh primerih ima torej šega res obrambni značaj, vendar pa lahko v temelju te šege najdemo še vedno isto verovanje - verovanje, da se duša naseli po smrti v vodo.

Enako verovanje bi lahko zasledovali tudi v izlivanju vode, ko gre mimo hiše pogrebni sprevod oz. ko vodonosец sreča pogrebni sprevod. Tudi tam ljudske razlage namreč govorijo o veri, da se v vodo naseli duša umrlega ("Ako bi povorka sreala nekoga sa punim sudovima, voda se i tada morala prosuti. Sve se to činilo da se duša pokojnika ne nastani u vodi, jer se mislilo da ona rado boravi u njoj." - Zečević, 1982: 10), da voda zamre, če gre mimo hiše pogrebna povorka, da si v njej opere angel smrti nož ipd. - skratka, govorijo o prepričanju, da se v to vodo naseli duša. Zato bi težko pritrdili P. Sartoriju, E. Samterju in A. Fischerju, ki trdijo, da tudi v teh šegah voda predstavlja prepreko za dušo umrlega, čeprav je res, da vsaj E. Samter ne navaja slovanskega gradiva, temveč se naslanja na sicer enake šege v Arkadiji, v okolici Damaska, pri beduinih v Moabu in pri Naverih (Samter, 1911: 88-89).

Če nadaljujemo s šegami izlivanja vode, lahko tudi pri izlivanju vode na grob, ki je precej razširjeno na Balkanu in pri drugih Slovanih, izhajamo iz iste predpostavke, namreč, da je bila v slovanskih predstavah voda očitno tisto mesto, kamor se je duša pokojnika naselila po smrti, preden je dokončno odšla v prebivališče mrtvih. Vodo se torej tudi v tem primeru morda izliva na grob, da bi dušo, ki po smrti za svoje bivanje potrebuje vodo, po vsej sili ohranili v grobu, da se ne bi vračala in strašila domačih. Tako postane jasneje, zakaj se voda izliva npr. v Sergaču (Gorkij) (Zelenin, 192: 326), Črni gori (Murko, 1910: 90), Negotinski krajini (Stojanović, 1968: 61), Visočki Nahiji (Filipović, 1949: 176), Ivankovcih (Filipović, 1932 b: 73) in še marsikje drugje samo na sveže grobove (takrat torej, ko je duša še nevarna, ko še ni na drugem svetu), v Srbiji pa na grobove samomorilcev in neznanih mrtvecev (Gasparini, 1951 - 52: 9), se pravi "nečistih mrtvecev", ki so še toliko bolj nevarni, oz. se še toliko raje vračajo nazaj in škodujejo živim. Ta misel tudi ne izključuje predpostavke, tako kot Gasparinijeva trditev, da so Slovani kot prvotno obliko pogreba poznali sežig.

Kadar obstaja nevarnost, da bi se duša vrnila iz groba in ogrozila mrtve, se grob prav tako marsikje prelija z vodo. Tako na primer v Gnjilanu polivajo na grob hladno vodo v času, ko se vdova znova poroči, da bi se umrlemu "kosti ohladile in ne bi bil ljubosumen" (Kus - Nikolajev, 1935: 263). Enako tudi v Romuniji izlivajo vodo na grob vdovčeve umrle žene, ko se ta vnovič ženi, kot razlaga P. Sartori z namenom "den Geist der verstorbenen Frau zu beruhigen" (Sartori, 1908: 367). Vodo na grobove umrlih izlivajo tudi v vasi Stodoliči v Gomelski pokrajini v Polesju (Sedakova, 1983: 257, 259). Avtorji vsi po vrsti šego izlivanja vode na grob razlagajo z žejo po smrti, ni pa jasno, koliko se pri tem nanašajo na ljudske razlage te šege. Vera, da duša še po smrti pije vodo, celo tam, kjer živi med ljudstvom, lahko prav tako predstavlja tudi le tisto najbolj "logično" ljudsko razlago, ki se je razvila med ljudmi, ko je bila vsebina obreda že izpraznjena, obred sam pa je še ostal zakoreninjen med ljudmi.

234

Tu naj omenim še šego iz Polesja, kjer "mrtvaško vodo" oz. vodo, v kateri po pogrebu operejo pokojnikove stvari, izlivajo za peč v hiši (Sedakova, 1983: 248, 250, 255), kar je nenavadno glede na to, da je v večini opisov, ki so znani, očitna težnja po odstranitvi pokojnikovih stvari z območja hiše. Toda če se spomnimo na mnoge indice, ki kažejo na to, da so včasih najverjetneje pokopavali prav v hiši za pečjo in pod pragom (Karaman, 1940: 2), kasneje pa je prostor za pečjo ali pod pragom postal mesto hišnih duhov (Tokarev, 1974: 147), postane šega bolj jasna - vodo z dušo vred so izlili na "grob" za pečjo iz istega razloga, kot so jo izlivali na grobišča. Kajti če bi vodo res izlivali primarno zato, ker bi postala ob stiku z mrtvecem nečista, ali pa da bi ustvarila mejo, prek katere duša ne more, potem nikakor ne bi bilo mogoče pojasniti izlivanja vode v hiši. Z enako razlago lahko pojasnimo tudi izlivanje vode na dvorišče v Polesju in na Poljskem (glej spredaj), kamor so stari Slovani prav tako pogosto pokopavali svoje mrtve.

Nadalje se voda postavlja tudi na rakev oz. v grob neposredno med pogrebom in štirideset dni po njem - to šego vsi avtorji, ki jo omenjajo, utemeljujejo z žejo duše po smrti, vendar tudi v tem primeru nikjer ni mogoče zanesljivo reči, ali se naslanjajo na ljudske interpretacije ali pa gre za njihovo lastno interpretacijo. To šego je seveda prav tako mogoče razlagati na enak način kot izlivanje vode na grob - kot poskus, da bi se duša zadržala v grobu oz. njegovi bližini, pač iz strahu, da bi se vračala in škodila živim. To je še zlasti potrebno prvih 40 dni, ko duša še ostaja nekje na tem svetu. Tako npr. v sokobanskih vaseh posodo z vodo, ki stoji na grobu, vsako jutro prvih 40 dni po pogrebu napolnijo z vodo (Antonijević, 1966: 394).

Vera, da biva duša preden po smrti odide v onstranstvo nekaj časa v vodi, najverjetneje izhaja iz predstave, da je voda nekakšno vmesno območje med tem in onim svetom. To verovanje se jasno kaže v mnogih šegah, ki so povezane z mrtvimi - voda namreč postane s tem tudi sredstvo, s pomočjo katerega se priključijo dušo umrlega, kajti prav prek vode je možen stik med obema svetovoma. To se dogaja npr. med plesom za mrtve pri Srbih, med katerim je moral nekdo ves čas polivati vodo iz posode pred kolovodjo (Zečević, 1982: 95; Zečević, 1968: 73). S to razlago bi bilo mogoče pojasniti tudi izlivanje vode pred začetkom gostije za umrlega v vzhodni Srbiji in Banatu (Zečević, 1982: 76 - 77; Čajkanović, 1924: 59).

V Bohinju obstaja šega, da se da pod skodelo z vodo denar, kadar se kdo poroči takrat, ko je drug umrl, in sicer zato, da bi se odkupil - zanimivo je, da stoji prav skodela z vodo nad tem denarjem. Je morda to pot, prek katere lahko pride mrtvec po denar?⁷

⁷ Za to informacijo se najlepše zahvaljujem gospe Mariji Cvetek.

Prav tako bi lahko izlivanje vode na grob, kadar se grob obiskuje, razumeli kot dejanje, ki omogoča navezovanje stika z umrlim - tako npr. v Resavi (Mijatović, 1928: 27), po pričevanju I. Lovrića so tako delali tudi Morlaki (Lovrić, 1948: 179).

V verovanju, da se duša po smrti naseli v vodi, da predstavlja voda medij, v katerem biva duša po smrti, nekakšno vmesno stopnjo med tem in onim svetom, zaradi česar je prav prek vode mogoč stik med obema svetovoma, pa obstaja še tretja stopnja, ki se kaže v določenih šegah - voda, ki torej predstavlja nekakšno zvezo med obema svetovoma, dobi pomen meje, prevzame vlogo razmejevanja. Na tej točki pa se naša razlaga pomena vode združi z interpretacijo E. Samterja in deloma P. Sartorija ter A. Fischerja, ki vidijo pomen vode zlasti v njeni razmejevalni funkciji elementa, ki zapira pot duhovom. Taka vloga vode je vidna zlasti v določenih prehodnih obredih (rites de passage) - npr. ko se pri poroki za nevesto izlije voda, ko se za kom, ki za dolgo odhaja od doma, izlije voda, da se "odplakne" preteklost oz. naredi meja med tem in drugačnim stanjem (Hoffman - Krayer E., 1938/1941: 115 - 116).

Lepo viden je pomen vode kot meje tudi v šegi iz Vlasine, ki preprečuje vrnitev pokojnika v hišo - poleg hrupa, ki je sredstvo za preganjanje duhov par excellence, uporabljajo tudi vodo: da bi preprečili vrnitev pokojnika, medtem ko gre pogrebni spreved skozi vas, mora v vsaki hiši dekle ali mlada žena z loncem vrele vode obkrožiti hišo (Knežević, 1957: 591).

Tudi pri obredu banatskih Her, ki naj bi po smrti preprečil smrt drugega t.i. enomesečnika, to je tistega, ki se je rodil v istem mesecu kot umrli in za katerega verjamejo, da ga prvi lahko potegne za seboj, uporabijo vodo za tisto mejno sredstvo, ki naj to onemogoči (Dimitrijević, 1958: 249).

Sem bi morda lahko uvrstili tudi šego vračanja pogrebcev s pogreba prek vode, ki jo E. Samter razlaga, kot rečeno, z verovanjem, da duša umrlega vode ne more prekoračiti (Samter, 1911: 85 - 86). Toda vprašanje je, ali ni pri teh prehodih čez vodo pomembnejše od dejstva, da gre za vodo, dejstvo, da gre za tekočo vodo - tekoča voda namreč tudi sicer predstavlja nekakšnega "odnašalca" bolezni, nečistoče - ob bolezni se na primer skače prek tekoče vode, da bi bolezen odnesla.

Po drugi strani pa je zanimiva šega iz Gruže, ki najverjetneje deluje po principu simpatične magije: mati naj prekorači vodo, da bi otrok čimprej umrl, se pravi, povedano z besedami mita, prišel na drugo stran vode v deželo mrtvih (Petrović, 1948: 288).

Tukaj pa smo prišli do tiste točke, ko bi morda lahko na začetno zastavljeno vprašanje, ali se tudi v šegah ob smrti kaže ostanek nekega starejšega verovanja oz. mitske predstave, da gre duša po smrti na drugi svet prek vode - ločnice, odgovorili pritrdilno. To zvezo je mogoče iskati vsaj na treh nivojih. Na prvem nivoju lahko zasledujemo vodo kot tisti element, medij oz. kraj, kamor gre duša po smrti: če gre duša v mitski predstavi prek vode v onstranstvo, v pogrebnih šegah po smrti (preden se dokončno odpravi v onstranstvo) najlaže biva v vodi. Na drugem nivoju voda predstavlja zvezo med tem in onim svetom: če voda v mitski predstavi povezuje ta in oni svet med seboj, potem je v šegah mogoč stik med tem in onim svetom oz. med živimi in umrlimi prav prek vode. Na tretjem nivoju pa voda predstavlja mejo med tem in onim svetom: če voda predstavlja mejo, ločnico med obema svetovoma, potem dobi v nekaterih šegah razmejitveno vlogo, postane tisti element, ki ima vlogo ločevanja različnih stanj med seboj.

Vprašanje je, ali lahko sem uvrstimo tudi šego umivanja umirajočega ali umrlega z vodo, kropljenje, ki je prisotno skoraj od smrti pa do konca pogrebnih šeg, ter redke

primere pitja vode. Umivanje ima že v aktu samem nekako zakodiran lustrativen karakter in ga je na vsak način potrebno obravnavati ločeno od drugih šeg z vodo, katerih pomen je bolj nejasen in zamegljen. Pa vendar bi ponekod tudi pri umivanju lahko zasledili enak pomen vode, kot ga lahko opazimo pri izlivanju in postavljanju: vode kot tiste substance, v katero se duša naseljuje po smrti. Z umivanjem trupla, pa tudi tistih, ki so v stiku z umrlim, in pazljivo odstranitvijo te vode zatem se pravzaprav odstranjuje duša, ki bi sicer lahko ostala v bližini in potegnila za seboj še koga. Tako se voda vedno izliva v kak skrit kot, kjer ljudje ne hodijo, v reko ali pa celo v krsto k truplu, "da se duša ne bi vračala", ljudje si po obisku pri mrtvecu umivajo roke, "da ne bi tistega leta nihče več umrl", oz. s tem "utapljaajo smrt" ipd. Y. Verdier pravi, da se z izlitem vodo, v kateri so umivali mrliča, duša na pravilen način prenese iz območja živih ven, se pravi, da ima voda tudi v tem dejanju vlogo "medija", v katerega se duša rada naseli po smrti: "Wenn die Totenwäscherin das Wasser, wie es sich gehört, auf die Strasse ausgiesst, bringt sie die Seele des Toten auf dem richtigen Weg aus dem Haus, dem Bereich der Lebendigen, hinaus." (Verdier, Tvätterskan, sömmerskan, kokerskan, Stockholm 1981, 113 - 171; navedeno po: Wolf - Knuts, 1988: 142) Prav tako pa se lahko problemu približamo tudi z druge plati: z umivanjem naj bi se odstranilo nečiste in nevarne substance trupla, kajti "...die Körpersäfte, wie z. B. Blut, Schweiss, Harn usw., bei vielen Völkern Sitz der Lebenskraft oder Lebensseele (!) sind" (Baumann, Das doppelte Geschlecht, Berlin 1955, 46; navedeno po: Wolf - Knuts, 1988: 143). Vendar pa je vse te ljudske razlage seveda prav tako mogoče razumeti zgolj kot vero v nečistočo, ki izhaja iz mrtveca.

Z umivanjem trupla po smrti se večinoma znanstveniki niso ukvarjali; v strokovni literaturi sem naletela na en sam članek o tej temi, in sicer na članek izpod peresa U. Wolf - Knuts z naslovom "Die Totenwaschung als ein Weg zum Gleichgewicht", v katerem razlaga umivanje mrtvih kot "nevtralizacijo" mrtvega, ki naj bi pripomogla k temu, da ta ne bi škodil svoji okolici. To dejanje naj bi opravljale zlasti starejše ženske, ki so nekako nadspolne - niso niti več prave ženske (nimajo več menstruacije, ne morejo več roditi otrok) niti ne moški. Šele ta nadspolnost, mešanica značilnosti obeh spolov zagotavlja pravilno izvajanje ritualov, zlasti v kritičnih situacijah, kot je to smrt (Wolf - Knuts, 1988: 144 - 145).

Kropljenje z navadno blagoslovljeno vodo ima prvenstveno krščanski karakter, zato ga ni mogoče neposredno uvrščati med poganske oz. predkrščanske šege, čeprav je zanimivo opazovati, kako se ponekod kropljenje pojavlja tam, kjer se drugod prakticira izlivanje ali postavljanje vode - očitno je kropljenje kot krščanska šega marsikje stopilo na mesto nekdanjih poganskih obredij z vodo in jih izrinilo.

Pitje vode kot pomoč pri umiranju, ki sem ga zasledila v enem samem kraju, pa je pravzaprav tako osamljena šega, da je nemogoče iskati primerjave in zvezo, saj bi bilo zato nujno poznati več takih primerov.

LITERATURA:

- ANTONIJEVIĆ Dragoslav, Neki elementi kulta predaka u posmrtnim običajima sokobanskih sela, Rad XI - og kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb 1966, str. 391 - 396.
- BALORDA Janko, Običaji oko smrti i pogreba u okolini Visokog, Etnografska grada ANU BIH, knjiga XX, od. društ. nauka, knjiga 16, Sarajevo 1976, str. 77 - 87.
- BANDIĆ Dušan, Koncept posmrtnog umiranja u religiji Srba, Etnološki pregled 19, Beograd 1983, str. 39 - 47.
- ČAJKANOVIĆ Veselin, "Puštanje vode o Velikom četvrtku, Studije iz religije i folklor, Srpski etnografski zbornik 31, Beograd 1924, str. 56 - 84.
- DIMITRIJEVIĆ Sofija, Običaji u ličnom i porodičnom životu, Smrt i pogreb, Banatske Here, Novi Sad 1958, str. 246 - 263.
- DOSTAL Bořivoj, Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě, Praha 1966.
- DROBNJAKOVIĆ Borivoje, Etnologija naroda Jugoslavije I., Beograd 1960.
- ĐAKOVIĆ Branko, Posmrtni običaji i obredi, Etnografski muzej, Zagreb 1955.
- ĐAKOVIĆ Branko, Hrana i piće u posmrtnim obredima, a posebno kao viaticum, Etnološka tribina 8, Zagreb 1985, str. 77 - 84.
- ĐORĐEVIĆ Tihomir R., Nekoliko samrtnih običaja u Južnih Slovena, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVIII. (Beograd 1939, str. 246 - 292).
- FILIPOVIĆ Milenko S., Život i običaji narodni u Visočkoj Nahiji, Smrt i pogreb, Srpski etnografski zbornik SANU, knjiga LXI., Beograd 1949, str. 176 - 185.
- FILIPOVIĆ Milenko S., Život i običaji narodni u Visočkoj Nahiji, Smrt i pogreb, Srpski etnografski zbornik SANU, knjiga LXI., Beograd 1949, str. 176 - 185.
- FILIPOVIĆ Milenko S., Etnološke beleške iz severnih veleških sela, Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga VII, Beograd 1932 b, str. 64 - 77.
- FISCHER Adam, Zwyczae pogrzebów ludu polskiego, Lwow 1921.
- GASPARINI Evel, I riti popolari Slavi, Venezia 1951 - 1952.
- GRBIĆ Savatije M., Srpski narodni običaji, Srpski etnografski zbornik XIV., Beograd 1909, str. 241 - 258.
- HOFFMANN - KRAYER E., Bächtold - Stäubli Hanns, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Berlin 1938/1941.
- HORVAT R., Smrt, Koprivnica u Hrvatskoj, Zbornik za narodni život i običaje, zvezek 1, Zagreb 1896, str. 206 - 207.
- KAJMAKOVIĆ Radmila, Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima Muslimana u Bosni, Rad XI - og kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb 1966, str. 355 - 360.
- KARAMAN Ljubo, Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU, knjiga 268 umetn. razreda 4., Zagreb MCMXL, str. 1 - 44.
- KNEŽEVIĆ Srebrica, Smrti i posmrtni običaji na Vlasini, Glasnik etnografskog instituta SAN, knjiga II - III., Beograd 1957, str. 585 - 591.
- KUS - NIKOLAJEV Mirko, Neki narodni običaji u Gnjanu, Smrt, Vjesnik etnografskog muzeja u Zagrebu, knjiga prva, zvezek 1 in 2, Zagreb 1935, str. 263 - 264.
- LEKŠE Jože, Običaji ob smrti in pogrebu, Običaji in vraže ob smrti v okolici Jurkloštra, Običaji in vraže ob smrti v okolici Podsrede, Nekaj ljudskih vraž in verovanj iz okolice Podsrede, Kotnikov zbornik, Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega, Celje 1956.
- LOVRIĆ Ivan, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa, Zagreb 1948.
- MANSIKKA V.J., Die Religion der Ostslaven, Quellen I., FF Communications No. 43, Helsinki 1922.
- MIJATOVIĆ Stanoje, Običaji u Resavi, Pogreb i dača, Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga III., Beograd 1928, str. 27 - 28.
- MURKO Matija, Das Grab als Tisch, Wörter und Sachen II., Heidelberg 1910.

- NIEDERLE Lubor, Slované starožitnosti, Život starých Slovanů, , Oddíl kulturní, Dílu I., svazek 1, V Praze 1912.
- NIKOLIĆ - STOJANČEVIĆ Vukosava, Vranjsko Pomoravlje, Etnološka ispitivanja, Srpski etnografski zbornik, knjiga LXXXVI, Beograd 1974, str. 453 - 465.
- OREL Boris, Trije mejniki v človeškem življenju, Narodopisje Slovencev I. del, Ljubljana 1944.
- PETROVIĆ Petar Ž., Život i običaji narodni u Gruži, Srpski etnografski zbornik LVIII., Beograd 1948.
- SAMTER Ernst, Feuer und Wasser als Hindernis für die Geister, Geburt, Hochzeit und Tod, Beiträge zur vergl. Volkskunde, Leipzig, Berlin 1911.
- SARTORI Paul, Das Wasser im Totengebrauche, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 18. Jahrgang, Berlin 1908.
- SCHNEEWEIS Edmund, Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, Celje 1935.
- SCHRADER Otto, Totenhochzeit, Jena 1904.
- SEDAKOVA O.A., Materialy k opisani' u poleškogo pogrebal'nogo obr'ada, Polešskij etnolingvističeskij sbornik, Moskva 1983, str. 246 - 262.
- SEMIZA Sava N., Nekoliko narodnih gatanja, O smrti, Bosanska vila, knjiga XVI., Sarajevo 1901, str. 185.
- STOJANOVIĆ Dragoslava, Posmrtni običaji u Negotinskoj krajini, razvitak, št. 2, Zaječar 1968, str. 60 - 62.
- STRAŽAR Stane, Mengeš in Trzin skozi čas, Mengeš, Trzin 1993.
- STRAJNAR Julijan, Smrt v Šentrupertu (1900 - 1966), naloga na oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, leto in kraj neznana.
- ŠEJN P. V., Velikorusija v svoih pesn'ah, obrjadah, obyčajah, verovanijah, skazkah, legendah i.t.d., Sanktpetersburg 1900.
- TOKAREV S.A., Religi'a v istorii narodov mira, Moskva 1965.
- TOLSTOJ N. I., Perevoračivanje predmetov v slavjanskem pogrebal'nom obr'ade, Issledovani'a v oblasti balto-slav'anskoj duhovnoj kul'tury, Pogrebal'nyj obr'ad, Moskva 1990, str. 119 - 128.
- UNBEGAUN B.O., La religion des anciens Slaves, Mana 2, Les religions de l'Europe ancienne III., Paris 1948.
- VÁŇA Zdeněk, Svět slovanských bohů a démonů, Praha 1990.
- VLACHOVIĆ Petar, Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije, Beograd 1972.
- WOLF - KNUTS Ulrika, Die Totenwaschung als ein Weg zum Gleichgewicht, Ethnologica Scandinavica 1988, str. 142 - 145.
- ZEČEVIĆ Slobodan, Samrtni ritual i neki običaji kulta mrtvih u stanovništva vlaškog govornog jezika Krajine i Ključa, Glasnik etnografskog muzeja 30, 1967, Beograd 1968, str. 47 - 78.
- ZEČEVIĆ Slobodan, Kult mrtvih kod Srba, Beograd 1982.
- ZELENIN Dimitrij, Russische (Ostslavische) Volkskunde, Grundriss der Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Berlin - Leipzig 1927.

BESEDA O AVTORICI

Mirjam Mencej, dipl. slovenistka in sociologinja kulture, mlada raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani - 61000 Ljubljana, Kržičeva 6.

ABOUT THE AUTHOR

Mirjam Mencej graduated in Slovene and the Sociology of Culture. She is a researcher with the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Ljubljana Faculty of Arts.

SUMMARY

Customs involving the use of water as part of burial customs were very widespread among the Slavs. Water was poured, put under the deceased and elsewhere, used to sprinkle, wash and as a drink. Most of the authors who deal with customs involving water, do not take into account all different uses of water but limit themselves to one or a few customs. It appears however that people do not always distinguish between customs (there exist mixed forms of uses of water and, consequently, mixed interpretations of these uses), and it is therefore necessary to first treat them all and only then try to interpret them adequately.

Our interpretation of these customs led us to the conclusion that they represent a deeply rooted myth the Slavs once fostered about water being the border between the world of the living and that of the dead; it was across water that the soul of the deceased travelled to the other world. This connection can be found on three levels. The first level is that of water as the element, medium or place to which the soul goes after death: if, in the myth, the soul travels to the other world across water, this means that during the burial customs after death (and before departing for the other world) the soul prefers to stay in water. On the second level water represents a connection between this and the other world: if, in the myths, water links both worlds, then the customs show that contacts between both worlds - that is between the living and the dead across water - are possible. On the third level water represents the border between this and the other world; if water is the border, the dividing line between the two worlds, then, with some customs, it acquires a dividing role and becomes an element responsible of separating different states.

239

RESUME

LA SIGNIFICATION MYTHIQUE DE L'USAGE DE L'EAU DANS LES MOEURS FUNERAIRES

Les coutumes liées à l'eau dans le cadre des mœurs funéraires étaient très répandues chez les Slaves. L'eau pouvait être versée, mise au-dessous du mort, aspergée, utilisée pour laver ou pour boire. La plupart des auteurs qui étudient ces coutumes ne prennent pas en considération l'ensemble des usages, mais se contentent d'en étudier un ou quelques uns seulement. Il paraît même que le peuple ne sait pas très bien les distinguer entre eux (les formes d'usage sont mélangées ainsi que leurs interprétations), d'où la nécessité de les traiter d'abord tous ensemble puis de les interpréter séparément.

Au cours de l'interprétation de ces mœurs, on a pu constater qu'ils montrent une émanation profonde de l'image mythique que les Slaves connurent autrefois, c'est-à-dire de l'idée que l'eau représente la frontière entre les morts et les vivants, à travers laquelle l'âme du mort se déplace en quête de l'autre monde. Ce lien existe en trois niveaux au moins. Au premier niveau, l'eau représenterait l'élément, médium ou lieu, qui est la destination de l'âme après la mort: si, dans la mythologie, l'âme traverse l'eau pour aller vers l'autre monde, on peut, dans les mœurs funéraires, aider le mort, avant son départ

définitif au-delà, en le plongeant dans l'eau. Au deuxième niveau, l'eau représenterait la liaison entre ce monde et le monde de l'au-delà: si, dans le mythe, l'eau lie les deux mondes, c'est que dans les moeurs, l'eau rend possible le contact entre le monde des vivants et le monde des morts. Au troisième niveau, l'eau représenterait la frontière entre les deux mondes: si l'eau représente la frontière, la délimitation entre les deux mondes, c'est que, dans les moeurs, elle gagne un rôle de délimitation et devient l'élément dont le rôle est de distinguer entre les états différents.